

IJTIMOIIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNALI

ISSN 3060-5059

VOL.3 № 5

2026

**XIX ASR OXIRI XX ASR BOSHLARIDA TURKISTONDA PRAVOSLAV CHERKOVLARI
QURILISHI TARIXI TAHLILI (ARXIV VA ILMIY MANBALAR ASOSIDA)**

Abduvaxidov Dilshod Narbotirovich

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti, PhD doktorant

Annotatsiya

Mazkur maqolada O'zbekiston Respublikasida xristian cherkovlarining faoliyatini tartibga soluvchi huquqiy asoslar tahlil qilinadi. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi hamda Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida Qonun doirasida diniy erkinlik, konfessiyalar tengligi, diniy tashkilotlarning davlatdan ajratilganligi kabi tamoyillar yoritib beriladi. Maqolada shuningdek, O'zbekistonda diniy bag'rikenglik muhitini ta'minlashda amaldagi qonunchilikning o'rni va ahamiyati ochib berilgan.

Kalit so'zlar. O'zbekiston Respublikasi, xristian cherkovlari, diniy tashkilotlar, vijdon erkinligi, konfessiyalar tengligi, davlat va din munosabatlari, diniy qonunchilik, diniy bag'rikenglik.

**АНАЛИЗ ИСТОРИИ СТРОИТЕЛЬСТВА ПРАВОСЛАВНЫХ ЦЕРКВЕЙ В ТУРКЕСТАНЕ В
КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКА
(НА ОСНОВЕ АРХИВНЫХ И НАУЧНЫХ ИСТОЧНИКОВ)**

Абдувахидов Дилшод Нарботирович

Самаркандский государственный университет имени Шарофа Рашидова, PhD докторант

Аннотация

В данной статье анализируется правовая база, регулирующая деятельность христианских церквей в Республике Узбекистан. В частности, в рамках Конституции Республики Узбекистан и Закона о свободе совести и религиозных организациях выделяются такие принципы, как свобода вероисповедания, равенство конфессий и отделение религиозных организаций от государства. В статье также раскрывается роль и значение действующего законодательства в обеспечении атмосферы религиозной терпимости в Узбекистане.

Ключевые слова: Республика Узбекистан, христианские церкви, религиозные организации, свобода совести, равенство конфессий, отношения государства и религии, религиозное законодательство, религиозная терпимость.

**ANALYSIS OF THE HISTORY OF ORTHODOX CHURCH CONSTRUCTION IN
TURKESTAN IN THE LATE 19TH AND EARLY 20TH CENTURIES
(BASED ON ARCHIVAL AND SCHOLARLY SOURCES)**

Abduvaxidov Dilshod Narbotirovich

Samarkand State University named after Sharof Rashidov, PhD Doctoral Student

Abstract

This article analyzes the legal framework regulating the activities of Christian churches in the Republic of Uzbekistan. In particular, within the framework of the Constitution of the Republic of Uzbekistan and the Law on Freedom of Conscience and Religious Organizations, such principles as religious freedom, equality of confessions, and separation of religious organizations from the state are highlighted. The article also reveals the role and importance of current legislation in ensuring an environment of religious tolerance in Uzbekistan.

Keywords. Republic of Uzbekistan, Christian churches, religious organizations, freedom of conscience, equality of confessions, state and religion relations, religious legislation, religious tolerance.

XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida Turkiston hududi Rossiya imperiyasining muhim mustamlaka o'lkalaridan biriga aylandi. 1865-yilda Toshkentning bosib olinishi, 1867-yilda Turkiston general-gubernatorligining tashkil etilishi hamda keyingi harbiy yurishlar natijasida imperiya mintaqada siyosiy hukmronlikni mustahkamladi. Rossiya ma'muriyati Turkistonda harbiy-siyosiy boshqaruvni shakllantirish bilan bir qatorda, o'zining mafkuraviy va diniy siyosatini ham faol ravishda olib bordi. Rossiya imperiyasi mustamlakachilik siyosatida pravoslav dini muhim ideologik vositalardan biri sifatida namoyon bo'ldi. Imperiya hukmdorlari pravoslavlikni davlat dini sifatida qo'llab-quvvatlab, yangi

bosib olingan hududlarda ham uning ta'sirini kuchaytirishga intildilar. Turkistonda pravoslav cherkovlari qurilishi aynan ana shu siyosatning tarkibiy qismi bo'lib, ular nafaqat diniy markaz, balki imperiyaning siyosiy va madaniy hukmronligini ifodalovchi ramziy inshootlarga aylandi [1; 41-b.]. Turkiston o'lkasiga ko'chirib keltirilgan rus harbiylari, amaldorlari va ko'chmanchi aholi uchun pravoslav ibodatxonalariga ehtiyoj katta edi. Shu sababli dastlab harbiy garnizonlarda kichik ibodatxonalar tashkil etilib, keyinchalik yirik sobor va cherkovlar bunyod etildi. Ayniqsa, Toshkent, Samarqand, Verniy, Farg'ona va Andijon kabi shaharlarda qurilgan pravoslav cherkovlari Rossiya imperiyasining mintaqadagi mavjudligini mustahkamlovchi muhim omil bo'lib xizmat qildi [2; 58-b.].

XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiya imperiyasining Turkiston hududlarini bosib olishi natijasida o'lkada yangi siyosiy-ma'muriy tizim shakllandi. Imperiya hukmron doiralari Turkistonni nafaqat iqtisodiy va harbiy jihatdan, balki mafkuraviy hamda diniy jihatdan ham o'z nazoratiga olishga intildi. Shu sababli pravoslavlik siyosati Rossiya imperiyasining Turkistondagi mustamlakachilik boshqaruvining muhim tarkibiy qismiga aylandi. Rossiya imperiyasida pravoslav dini davlat mafkurasining asosiy tayanchlaridan biri hisoblangan. "Pravoslavlik, samoderjaviye va xalqchilik" tamoyili imperatorlik siyosatining bosh g'oyasi sifatida ilgari surilgan bo'lib, yangi bosib olingan hududlarda ham aynan shu mafkurani mustahkamlash maqsad qilingan edi [1; 44-b.]. Turkistonda pravoslavlikni yoyish orqali imperiya:

- rus harbiylari va amaldorlarini diniy jihatdan birlashtirish;
- rus ko'chmanchilarining ma'naviy ehtiyojlarini qondirish;
- mustamlakachilik boshqaruvini mafkuraviy jihatdan mustahkamlash;
- rus madaniyati va turmush tarzini keng yoyishni ko'zlagan.

1867-yilda Turkiston general-gubernatorligi tashkil etilishi bilan Turkistonda pravoslavlik siyosatini amalga oshirish uchun qulay sharoit yaratildi. Dastlabki yillarda Turkistonda pravoslavlik siyosati ehtiyotkorlik bilan olib borildi. Bunga asosiy sabab mahalliy aholining mutlaq ko'pchiligi musulmonlardan iborat bo'lgani edi. Rossiya ma'muriyati diniy masalalarda keskin qarama-qarshiliklar yuzaga kelishidan xavfsirab, islom dini institutlariga nisbatan ehtiyotkor siyosat yuritishga harakat qildi [3; 51-b.]. Biroq bu holat pravoslavlikni rivojlantirish siyosatidan voz kechilganini anglatmas edi. Turkistonda pravoslavlik siyosatining shakllanishida harbiy omil muhim rol o'ynadi. Rossiya imperiyasi tomonidan joylashtirilgan harbiy qismlar tarkibida pravoslav ruhoniylari ham faoliyat olib borgan. Harbiy garnizonlarda kichik ibodatxonalar tashkil etilib, askarlar uchun diniy marosimlar muntazam o'tkazilgan [4; 117-b.]. Keyinchalik ushbu vaqtinchalik ibodatxonalar o'rnida doimiy cherkov va soborlar qurila boshlandi.

Rossiya hukumati Turkistonga rus aholisini ko'chirish siyosatini ham faol amalga oshirdi. Yangi tashkil etilgan rus qishloqlari va posyolkalarida pravoslav cherkovlari qurilishi majburiy infratuzilma sifatida qaraldi. Bu orqali imperiya o'zining mintaqadagi demografik va madaniy tayanchini mustahkamlashga harakat qilgan. Turkistonda pravoslavlik siyosatini tizimli ravishda olib borishda 1871-yilda tashkil etilgan Toshkent va Turkiston yeparxiyasi muhim o'rin tutdi. Yeparxiya Turkiston hududidagi barcha pravoslav diniy muassasalarini nazorat qiluvchi markazga aylandi. Arxiv hujjatlarida yeparxiya tomonidan cherkov qurilishi uchun mablag' ajratish, ruhoniylarni tayinlash va yangi ibodatxonalar ochish masalalari bo'yicha muntazam yozishmalar olib borilgani qayd etiladi [5; 34-b.].

Pravoslavlik siyosatining muhim yo'nalishlaridan biri missionerlik faoliyati edi. Ayrim rus ruhoniylari mahalliy aholini pravoslavlikka jalb qilishga uringan bo'lsalar-da, Turkistonda islom dinining mustahkam mavqei sababli missionerlik sezilarli natija bermadi. Shunga qaramay, Rossiya ma'muriyati pravoslav maktablari, xayriya jamiyatlari va diniy adabiyotlar orqali o'z mafkuraviy ta'sirini kuchaytirishga intildi. Pravoslav cherkovlari Turkistonning yirik shaharlarida imperiya hokimiyatining ramzi sifatida qad rostladi. Ayniqsa, Toshkent, Samarqand, Andijon va Farg'ona shaharlarida qurilgan soborlar rus mustamlakachilik siyosatining moddiy timsoliga aylandi. Turkistonda pravoslavlik siyosati diniy masala bo'lish bilan birga, siyosiy va madaniy xarakterga ham ega edi. Cherkovlar orqali Rossiya imperiyasi o'zining siyosiy hukmronligini mustahkamlash, rus aholisini birlashtirish hamda imperiya mafkurasini keng yoyishga harakat qildi. Shu bois Turkistonda pravoslavlik siyosatining shakllanishi Rossiya imperiyasining umumiy mustamlakachilik strategiyasi bilan chambarchas bog'liq holda rivojlandi [6; 39-b.].

XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiya imperiyasining Turkistonda mustamlakachilik boshqaruvini mustahkamlashi natijasida o'lkada pravoslav dini institutlarini shakllantirish zarurati kuchaydi. Rossiya ma'muriyati Turkistonda pravoslavlikni rivojlantirishni imperiyaning siyosiy va

mafkuraviy manfaatlari bilan chambarchas bog'liq holda olib bordi. Shu sababli, yuqorida ta'kidlanganidek, Turkistonda alohida yeparxiya tashkil etish masalasi kun tartibiga qo'yildi va Toshkent hamda Turkiston yeparxiyasi tashkil etildi. Mazkur yeparxiya Turkiston o'lkasidagi barcha pravoslav diniy muassasalarini boshqaruvchi markaziy diniy tashkilot sifatida faoliyat boshladi. Yeparxiyaning tashkil etilishi Turkistonda pravoslavlik siyosatini tizimli ravishda amalga oshirish uchun muhim asos yaratdi [1; 118-b.].

Yeparxiya markazi sifatida Toshkent shahri tanlandi. Buning asosiy sababi Toshkentning Turkiston general-gubernatorligining ma'muriy markazi bo'lgani bilan izohlanadi. 1867-yilda tashkil etilgan Turkiston general-gubernatorligi markazi aynan Toshkent shahri edi. Yeparxiyaning tashkil etilishi bilan Turkistondagi pravoslav cherkovlari faoliyati markazlashgan boshqaruv asosida olib borila boshlandi. Endilikda:

- yangi cherkov va soborlar qurilishi;
- ruhoniylarni tayinlash;
- diniy maktablar ochish;
- missionerlik faoliyatini tashkil etish;
- pravoslav aholisining diniy ehtiyojlarini ta'minlash kabi masalalar yeparxiya tomonidan nazorat qilina boshlandi [3; 83-b.].

Arxiv hujjatlarida qayd etilishicha, yeparxiya tashkil topgach, Turkistonning turli hududlarida pravoslav ibodatxonalari soni keskin ortgan. Ayniqsa, harbiy garnizonlar joylashgan hududlarda yangi cherkovlar qurilishiga alohida e'tibor qaratilgan [7; 27-b.]. Yeparxiyaning dastlabki rahbarlari Rossiya imperiyasining Turkistondagi diniy siyosatini amalga oshirishda faol ishtirok etdilar. Ular pravoslavlikni mustahkamlash bilan bir qatorda, rus aholisi orasida diniy-ma'rifiy ishlarni ham olib bordilar. Cherkovlar qoshida diniy maktablar, kutubxonalar, xayriya jamiyatlari hamda seminariyalar faoliyat yurita boshladi.

Toshkent va Turkiston yeparxiyasi tashkil etilishi Turkistondagi pravoslav me'morchiligining rivojlanishiga ham katta ta'sir ko'rsatdi. Yeparxiya tashabbusi bilan Toshkent, Samarqand, Verniy, Andijon va Farg'ona kabi shaharlarda yirik sobor va cherkovlar qurildi. Ularning aksariyati rus-vizantiya me'morchilik uslubida bunyod etilgan bo'lib, imperiyaning diniy-siyosiy qudratini namoyon etuvchi inshootlar sifatida qaraldi [4; 91-b.]. Toshkentdagi Uspenskiy sobori yeparxiyaning asosiy diniy markaziga aylandi. Soborda diniy marosimlar, imperator oilasi bilan bog'liq bayram tadbirlari hamda rasmiy davlat marosimlari o'tkazilgan. Bu esa soborning nafaqat diniy, balki siyosiy ahamiyatga ham ega bo'lganini ko'rsatadi.

Toshkent va Turkiston yeparxiyasi Turkistonda rus aholisining diniy va ma'naviy markaziga aylandi. Yeparxiya faoliyati natijasida o'lkada pravoslavlikning tashkiliy tizimi shakllandi va Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosati diniy jihatdan mustahkamlandi. Shuningdek, yeparxiya faoliyati Turkistonning ijtimoiy-madaniy hayotida ham muhim rol o'ynadi. Cherkovlar atrofida rus aholi punktlari shakllandi, diniy bayramlar va marosimlar o'tkazildi hamda rus madaniyatining ayrim unsurlari mahalliy hayotga kirib keldi. Umuman olganda, Toshkent va Turkiston yeparxiyasining tashkil etilishi Rossiya imperiyasining Turkistondagi diniy siyosatini amalga oshirishda muhim bosqich bo'ldi. Yeparxiya orqali pravoslav cherkovlari qurilishi tizimlashtirildi, diniy muassasalar faoliyati kengaydi va imperiyaning mafkuraviy ta'siri mustahkamlandi.

XIX asrning ikkinchi yarmida Samarqand Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olingach, shaharda yangi harbiy-ma'muriy boshqaruv tizimi shakllandi. 1868-yilda Samarqandning rus qo'shinlari tomonidan egallanishi natijasida shaharda rus harbiy garnizonlari joylashtirildi va pravoslav diniy muassasalari tashkil etila boshlandi. Rossiya imperiyasi Samarqandni Turkistondagi muhim strategik va harbiy markazlardan biri sifatida ko'rganligi sababli, bu yerda pravoslav cherkovlari qurilishiga alohida e'tibor qaratildi.

Dastlab Samarqanddagi pravoslav ibodatxonalari vaqtinchalik harbiy cherkovlar shaklida tashkil etilgan. Ular asosan rus askarlari va ofitserlarining diniy ehtiyojlarini qondirish uchun xizmat qilgan. Keyinchalik esa shaharda doimiy tosh cherkovlar va soborlar qurilishi boshlandi. Samarqanddagi eng qadimiy pravoslav ibodatxonalaridan biri Avliyo Georgiy cherkovi hisoblanadi. Ushbu cherkov 1882-yilda muqaddaslashtirilgan bo'lib, dastlab harbiy polk cherkovi sifatida faoliyat yuritgan va Samarqand garnizonidagi rus harbiylari uchun asosiy diniy markaz bo'lib xizmat qilgan. Arxiv hujjatlarida cherkov qurilishi pravoslav jamoasi tomonidan yig'ilgan mablag'lar hisobidan amalga oshirilgani qayd etiladi [7; 18-b.].

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Samarqandda pravoslav cherkovlari sonining ortishi shaharda

rus aholisi sonining ko'payishi bilan bog'liq edi. Rossiya imperiyasi Turkistonga ko'plab rus dehqonlari, harbiylar va amaldorlarni ko'chirib keltirganligi sababli pravoslav ibodatxonalariga ehtiyoj ortib bordi. Natijada cherkovlar qoshida diniy maktablar, kutubxonalar va xayriya tashkilotlari ham faoliyat yurita boshladi. Samarqanddagi pravoslav cherkovlari nafaqat diniy, balki siyosiy ahamiyatga ham ega edi. Ular Rossiya imperiyasining Turkistondagi hukmronligini ifodalovchi ramziy inshootlar sifatida qaralgan. Ayniqsa, harbiy soborlar imperiyaning qudratini namoyish etuvchi markazlarga aylangan. Arxiv materiallarida Samarqanddagi cherkovlar qurilishiga oid smetalar, loyiha hujjatlari va qurilish xarajatlari haqida muhim ma'lumotlar saqlanadi. Ushbu hujjatlar cherkovlar qurilishi davlat va harbiy boshqaruv organlari tomonidan qo'llab-quvvatlanganini ko'rsatadi [5; 27-b.].

Rossiya imperiyasi Turkistonda cherkovlar qurilishida asosan rus-vizantiya me'morchilik uslubidan foydalandi. Mazkur uslub XIX asr Rossiya imperiyasi diniy me'morchiligida keng tarqalgan bo'lib, qadimgi Vizantiya va rus an'anaviy ibodatxona qurilishi elementlarini o'zida mujassam etgan edi. Turkistonda qurilgan cherkovlarda ham aynan shu me'moriy yo'nalish ustunlik qilgan.

Pravoslav cherkovlari me'morchiligining asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat edi:

- markaziy gumbaz;
- xochsimon reja;
- baland qo'ng'iroq minoralari;
- yarim doira shaklidagi altar qismi;
- ikonostas bilan ajratilgan ibodat zali;
- diniy freska va ikonalar bilan bezatilgan ichki interyer.

Cherkovlarning markaziy qismida odatda katta gumbaz joylashgan bo'lib, u pravoslav me'morchiligining asosiy ramzlaridan biri hisoblangan. Gumbazlar ko'pincha oltinrang yoki yashil rang bilan bezatilgan. Ayrim soborlarda bir nechta kichik gumbazlar ham qurilgan bo'lib, ular rus pravoslav an'alariga xos me'moriy yechim sifatida qaralgan [3; 82-b.]. Turkistondagi pravoslav cherkovlari orasida ayniqsa Uspenskiy sobori alohida o'rin tutadi.

Turkiston iqlim sharoiti pravoslav cherkovlari me'morchiligiga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatgan. Rossiyaning sovuq hududlarida qurilgan ibodatxonalardan farqli ravishda Turkistondagi cherkovlarda keng derazalar, yuqori shiftlar, havo aylanishiga moslashtirilgan ichki tuzilma va yozgi issiqqa chidamli qurilish materiallari qo'llanilgan [1; 103-b.].

Shuningdek, mahalliy ustalarning ishtiroki sababli ayrim cherkovlarda sharqona me'moriy bezak unsurlari ham uchraydi. Masalan, g'isht naqshlari, koshin elementlari va mahalliy bezak ornamentlari cherkov binolarining tashqi ko'rinishida qo'llanilgan. Bu esa Turkistondagi pravoslav me'morchiligida mahalliy va rus me'moriy an'alarining uyg'unlashganini ko'rsatadi. Cherkovlarning ichki qismi pravoslav diniy an'alariga mos ravishda bezatilgan. Asosiy ibodat zalida ikonostas joylashgan bo'lib, u altar qismini asosiy zaldan ajratib turgan. Ikonostaslar yog'och o'ymakorligi va oltin suvi bilan bezatilgan ikonalar bilan boyitilgan [3; 91-b.]. Cherkov devorlariga Iso Masih, Bibi Maryam va pravoslav avliyolari tasvirlangan freskalar ishlangan. Qo'ng'iroq minoralari pravoslav cherkovlarining muhim tarkibiy qismi hisoblangan. Minoralar orqali diniy marosimlar boshlanishi e'lon qilingan hamda pravoslav bayramlari nishonlangan. Ayrim hollarda qo'ng'iroqlar Rossiyaning markaziy hududlaridan maxsus olib kelingan. Turkistondagi pravoslav cherkovlari qurilishida davlat va harbiy boshqaruv organlari faol ishtirok etgan. Arxiv hujjatlarida cherkov qurilishiga doir loyiha chizmalari, smetalar va qurilish xarajatlari haqida muhim ma'lumotlar uchraydi [7; 15-b.]. Ushbu materiallar cherkovlar qurilishi davlat tomonidan nazorat qilinganini ko'rsatadi.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkistonda pravoslav cherkovlari qurilishi tarixini o'rganishda arxiv manbalari alohida ilmiy ahamiyatga ega hisoblanadi. Chunki aynan arxiv hujjatlari orqali Rossiya imperiyasining Turkistondagi diniy siyosati, pravoslav cherkovlari qurilishi jarayoni, moliyaviy ta'minot, me'moriy loyihalar hamda diniy muassasalarning faoliyati haqida aniq va ishonchli ma'lumotlarga ega bo'lish mumkin. Tarixiy adabiyotlarda ko'pincha umumiy ma'lumotlar berilgan bo'lsa, arxiv materiallari voqealarning ichki mohiyatini, davlat boshqaruvi organlari faoliyatini hamda cherkov qurilishining tashkiliy jihatlarini batafsil yoritib beradi. Turkistonda pravoslav cherkovlari qurilishi Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosati bilan chambarchas bog'liq bo'lganligi sababli, bu jarayon ko'plab rasmiy hujjatlarda o'z aksini topgan. Ayniqsa, Turkiston general-gubernatorligi devonxonasi, harbiy boshqaruv organlari va Toshkent hamda Turkiston yeparxiyasi fondlarida saqlanayotgan hujjatlar mazkur mavzuni tadqiq etishda muhim manba hisoblanadi [8; 37-b.]. Ushbu hujjatlar orqali cherkov qurilishi davlat darajasida rejalashtirilgani va nazorat qilingani yaqqol ko'rinadi.

Arxiv materiallarida cherkov qurilishi uchun ajratilgan mablag'lar haqidagi ma'lumotlar alohida o'rin tutadi. Qurilish smetalari, xarajat daftarlari va moliyaviy hisobotlar orqali Rossiya imperiyasi Turkistonda pravoslav dini institutlarini rivojlantirish uchun katta mablag' sarflaganini ko'rish mumkin. Masalan, ayrim hujjatlarda cherkov qurilishi uchun mablag' harbiy vazirlik, Sinod hamda mahalliy ma'muriy organlar tomonidan ajratilgani qayd etilgan. Bu esa pravoslavlik siyosati imperiyaning strategik manfaatlari bilan bog'liq bo'lganini tasdiqlaydi.

Shuningdek, arxivlarda saqlanayotgan me'moriy loyiha va chizmalar Turkistondagi pravoslav cherkovlari me'morchiligini o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu hujjatlar orqali cherkovlarning tashqi ko'rinishi, gumbazlari, qo'ng'iroq minoralari, ichki rejalashtirilishi va bezak elementlari haqida batafsil ma'lumot olish mumkin [9; 76-b.]. Ayrim loyiha hujjatlarida mahalliy iqlim sharoiti va qurilish materiallariga moslashtirilgan me'moriy o'zgarishlar ham aks etgan. Bu esa Turkistondagi pravoslav me'morchiligining o'ziga xos regional xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi.

Arxiv hujjatlarining yana bir muhim jihati shundaki, ular orqali cherkovlar qurilishida qatnashgan me'morlar, muhandislar va ruhoniylar faoliyatini ham o'rganish mumkin. Ayrim hujjatlarda qurilish ishlariga mahalliy ustalar ham jalb etilgani qayd etilgan. Natijada rus-vizantiya me'morchiligi bilan mahalliy me'moriy an'analar o'rtasida ma'lum darajadagi uyg'unlik yuzaga kelgan.

Xulosa qilib aytganda, XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkistonda pravoslav cherkovlari qurilishi Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosati bilan bevosita bog'liq holda rivojlangan murakkab tarixiy jarayon hisoblanadi. Cherkovlar nafaqat diniy markaz, balki imperiya mafkurasi va siyosiy ta'sirini mustahkamlovchi muhim vosita sifatida ham xizmat qilgan. Turkiston general-gubernatorligi hududida barpo etilgan pravoslav ibodatxonalari Rossiya hukumatining mintaqada pravoslavlikni yoyish, rus aholisining diniy ehtiyojlarini qondirish hamda mustamlaka boshqaruv tizimini mustahkamlashga qaratilgan siyosatining tarkibiy qismi bo'lgan.

Tadqiqot davomida arxiv manbalari va ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatdiki, Turkistonda pravoslav cherkovlari qurilishi oldindan ishlab chiqilgan davlat dasturi asosida amalga oshirilgan. Qurilish ishlari harbiy boshqaruv organlari, Sinod va Turkiston yeparxiyasi nazorati ostida olib borilgan bo'lib, cherkovlar ko'pincha harbiy garnizonlar, yangi rus posyolkalari va ma'muriy markazlarda bunyod etilgan. Bu esa cherkovlarning diniy vazifadan tashqari siyosiy va strategik ahamiyatga ega bo'lganini tasdiqlaydi. Ayniqsa, Toshkent, Samarqand, Farg'ona va boshqa shaharlarda qurilgan sobor hamda garnizon cherkovlari imperiyaning mintaqadagi mavjudligini ramziy jihatdan namoyon etgan.

Arxiv hujjatlarida saqlanayotgan smeta, loyiha, moliyaviy hisobot va qurilish hujjatlari orqali pravoslav cherkovlari qurilishiga katta mablag' yo'naltirilgani aniqlanadi. Mazkur hujjatlar Rossiya imperiyasi Turkistonni nafaqat siyosiy va iqtisodiy, balki diniy-mafkuraviy jihatdan ham o'z ta'sir doirasiga kiritishga intilganini ko'rsatadi. Shu bilan birga, me'moriy chizmalar va loyiha materiallari pravoslav me'morchiligining Turkiston sharoitiga moslashtirilganini, ayrim hollarda mahalliy me'moriy an'analar bilan uyg'unlashganini ko'rsatadi. Natijada mintaqada rus-vizantiya uslubidagi, biroq mahalliy qurilish tajribasi elementlarini ham o'zida mujassam etgan diniy inshootlar vujudga kelgan.

Tadqiqot davomida ilmiy manbalar bilan bir qatorda arxiv hujjatlaridan foydalanish mavzuning tarixiy mohiyatini chuqurroq yoritish imkonini berdi. Chunki aynan birlamchi manbalar orqali cherkovlar qurilishi jarayonining tashkiliy, moliyaviy va me'moriy jihatlar haqida aniq ma'lumotlarga ega bo'lish mumkin. Bu esa Turkistonda pravoslav cherkovlari tarixini o'rganishda arxivshunoslik va manbashunoslikning muhim o'rin tutishini ko'rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Арапов Д.Ю. Православная церковь в Средней Азии. — Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУ, 2008.
2. Исхаков Ф.Б. Туркистонда чоризмнинг миллий сиёсати (1867–1917). — Тошкент: Фан, 1997.
3. Ахмеджанов Г.А. Туркистонда чоризм мустамлакачилик сиёсати тарихи. Тошкент: Ўқитувчи, 1995.
4. Гаврилов М.А. История православия в Туркестане. — Ташкент: Sharq, 2010.
5. Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви материаллари.
6. Василий Владимирович Бартольд. Туркестан в эпоху русского завоевания. Москва: Наука, 1965.
7. Ўзбекистон Миллий архиви, И-1 фонд, 12-рўйхат, 345-иш.
8. Бекназаров О.К. Туркистон генерал-губернаторлиги бошқарув тизими тарихи. — Тошкент: Universitet, 2016. — 214 б.
9. Литвинов П.И. Православная архитектура Туркестана XIX – начала XX века. — Москва: Наука, 2004. — 192 б.